

De Sint-Servaaskerk te Maastricht in de vroege middeleeuwen

Titus A. S. M. Panhuysen

Voorlopig eindverslag van de opgravingen door de dienst Stadsontwikkeling Maastricht in de periode 1981-1989.¹

In 1981 begon in Maastricht de restauratie van de Sint-Servaaskerk, een van de belangrijkste Romaanse kerken van ons land. Op zaterdag 12 mei 1990 werd de kerk opnieuw ingewijd door kardinaal Simonis en tal van bisschoppen. De definitieve oplevering van het door de architecten Van Hoogevest en Satijn gerestaureerde gebouw moet nog plaatsvinden. In het kader van de restauratie vond een van de grootste en belangrijkste kerkopgravingen plaats ooit in ons land uitgevoerd, op zoek naar de wortels van het christendom in de Lage Landen.

Historische inleiding

Tot voor kort beschikten we over geen ander bewijs voor het bestaan van oudere kerken op de plaats van de huidige Sint-Servaasbasiliek te Maastricht dan de summiere aanwijzingen in de schriftelijke bronnen. Uit de geschriften van bisschop Gregorius van Tours (538/9-594/5) weten we, dat bisschop Aravatus (= Servatius) van het diocees der Tongeren in Maastricht bij (de brug in) de openbare weg begraven is.² Sinds de Bollandisten wordt zijn overlijden geplaatst op 13 mei 384, maar historisch staat alleen maar vast dat er van hem geen schriftelijke vermeldingen meer zijn later dan het jaar 359.³ Gregorius schrijft, dat op het graf van Servatius lange tijd slechts een houten bidkapel heeft gestaan, en dat pas een van diens opvolgers, bisschop Monulfus, er (omstreeks 570) een echte kerk, een *'templum magnum'*, letterlijk een grote tempel, heeft gesticht: *'nam pierumque devotio studiumque fidelium oratorio (!) construebant de tabulis ligneis levigatisque . . . Procedente vero tempore adveniens in hac urbe Monulfus episcopus, templum magnum in eius onore construxit, composuit ornavitque'*.⁴ Bij die gelegenheid moeten de stoffelijke resten van Servatius naar de nieuwe kerk zijn overgebracht, waar het *'In multo studio et veneratione translatum corpus magnisque nunc virtutibus pollet'*.⁵ Minder dan anderhalve eeuw later, in 719, wordt abt Wando uit Saint-Wandrille-Fontenelle (Seine-Maritime) voor enkele decennia naar het klooster van Servaas, het *'monasterium beati Servatii'* in Maastricht *'in Traiecto castro'* verbannen, zo melden de *Gesta sanctorum patrum Fontanellensis coenobii* uit de negende eeuw.⁶ Deze en andere bronnen zwijgen echter over de lotgevallen van de kerk van

Sint-Servaas, welke in die tijd vermoedelijk aan de Salvator en de heilige Petrus gewijd was.⁷ Vaag en omstreden zijn de bemoeienissen met de Sint-Servaas van hofmeier Karel Martel en bisschop Hubertus, zoals die door Jocundus in de elfde eeuw zijn beschreven in de *Miracula Sancti Servatii*.⁸ Karel zou in 726 naar aanleiding van een overwinning op de Moren (behaald op de feestdag van Sint-Servaas) opdracht gegeven hebben Servaas' grafkerk te herstellen en zijn lichaam in een nieuw schrijn te plaatsen. Hij zond daarvoor bisschop Vulvegis (van Parijs?) naar Maastricht, die *'ipsam regionem, in qua reconditus erat, novis muris et tectis – erat enim nimia ex vetustate dilapsa – sicut decebat reparavit. Super ip-*

sum beatissimum pontificem [Servatium] novum erexit thronum, auro et gemmis adornans cum preciocissimis, in tantum ut in oculis intrantium quasi solis speculum videretur lucidum'.⁹ De eerste bij naam bekende lekenabten van het klooster waren vertrouwelingen van Karel de Grote, Alcuin (799), zijn leermeester, en Einhard (820 en later), architect van Karel en later van Lodewijk de Vrome.¹⁰ In 889 worden kerk en abdij door koning Arnulf geschonken aan de bisschop van Trier, waarna gedurende meer dan een eeuw over het bezit van het rijke klooster met zijn vele grondbezit tussen Maas en Moezel geruziet wordt tussen de hertogen van Lotharingen en de Trierse bisschopskerk.¹¹ Uiteindelijk blijft het klooster

Afb. 1. Het interieur van de St.-Servaaskerk tijdens de restauratie. Na afbraak van de steigers konden in het middenschip kleine graafputten voor het archeologisch onderzoek ontsloten worden (foto Gem. Maastricht).

dan eigendom van de Rooms-Duitse koningen. Het staat vast dat de Sint-Servaaskerk tot grafkerk heeft gediend aan de laatste nakomelingen in mannelijke lijn van Karel de Grote, te weten hertog Karel van Nederlotharingen († 993?) en zijn zoon Otto († 1006).¹² Een kerkwijding is pas overgeleverd voor 12 augustus 1039, toen naar alle waarschijnlijkheid de kern van het bestaande kerkgebouw in gebruik is genomen.¹³ Verbouwingen uit de late 11de, de 12de en de 15de eeuw hebben de kerk tenslotte haar huidige vorm gegeven.¹⁴

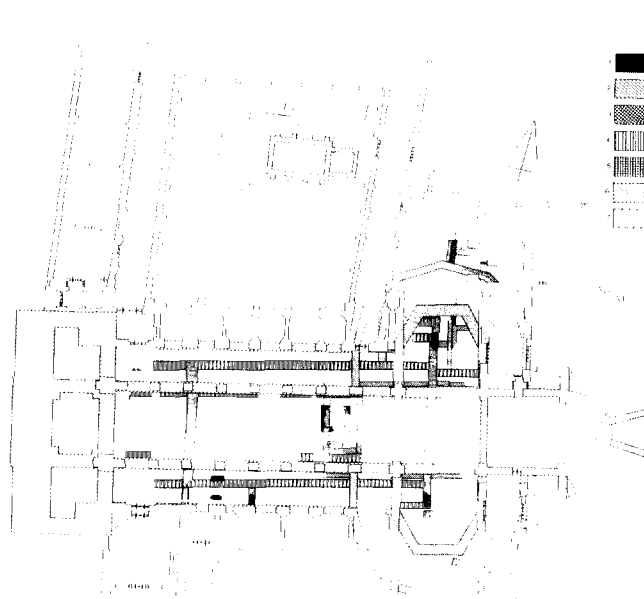
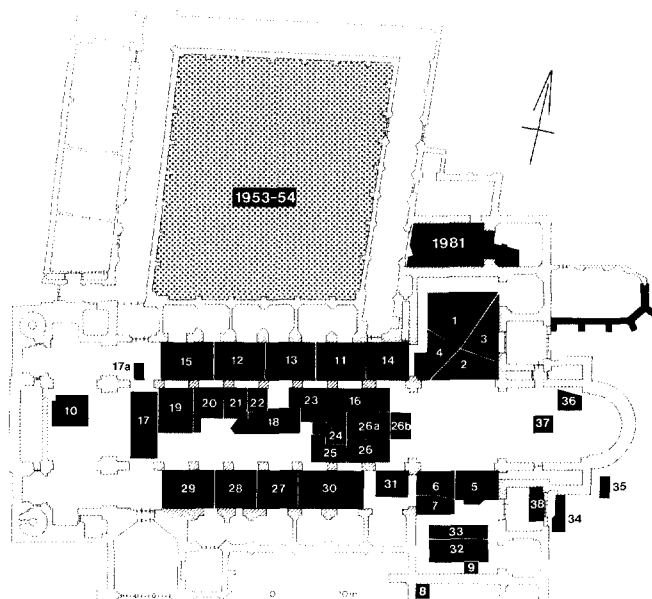
Onderzoek naar oudere bouwfasen

In het verleden zijn er reeds diverse bouwhistorische en oudheidkundige onderzoeken in het gebouw geweest. Niet zonder belang waren de waarnemingen van de Maastrichtse historicus M. van Heylerhoff bij de afbraak van de vieringskrypte in 1811.¹⁵ Hetzelfde geldt voor de observaties van P. Cuypers en zijn uitvoerder Strik gedurende een grote restauratie van de kerk tussen 1880 en 1903.¹⁶ Van grote invloed waren het bouwhistorisch onderzoek van J. Kalf in 1915¹⁷ en de eerste opgraving in de kerk door W. Goossens in 1919.¹⁸ In 1953/4 voerden J. Renaud en H. Halbertsma van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek een omvangrijke opgraving uit in de kloostertuin, de zogenaamde Pandhof, die behalve delen van de middeleeuwse kloosterbebouwing ook een zeer dicht bezette begraafplaats van de laat-Romeinse tijd tot de late middeleeuwen opleverde.¹⁹ Al deze inspanningen ten spijt was het niet mogelijk gebleken een overtuigend beeld te scheppen van de vroeg-middeleeuwse bouwgeschiedenis van de Sint-Servaaskerk, ook niet na het gedetailleerde bouwhistorisch onderzoek door C. van der Veken in 1973, hoewel hij daar zelf anders over dacht.²⁰ Algemeen was men het slechts over één ding eens, namelijk dat de 'kleine krypte' en de grafkamer van Sint-Servaas (de *Confessio*), beide in de as van de kerk gelegen voor het hoofdkoor, ouder waren dan de 11de eeuw.²¹

Het plan voor een allesomvattende restauratie van de kerk en de bijbehorende gebouwen, dat in de jaren zeventig definitief gestalte kreeg, bood uitzicht zowel op aanvullende bouwhistorische gegevens als op uitgebreid archeologisch onderzoek in de kerk zelf (afb. 1). Het archeologisch onderzoek, dat voor een groot deel uit 'nood-onderzoek' ter plaatse van voor de restauratie noodzakelijk graafwerk zou bestaan, werd opgezet als een wetenschappelijk-thematisch meerjarenproject, en werd uitgevoerd onder leiding van ondergetekende, stadsarcheoloog van de gemeente Maastricht, en zijn assistent P. Boyens, die de dagelijkse leiding had.²² Het project begon in de herfst van 1981, enige maanden na de officiële start van de restauratie, met een kleine opgraving in de huidige Schatkamer, de dubbelkapel die direct aansluit tegen de noordelijke arm van het transept.²³ Vanaf november 1985 tot eind 1989 vond het grote onderzoek in de kerk zelf plaats. Het eerst kwam de noordelijke transeptarm aan bod, vervolgens de noordelijke zijbeuk en het middenschip, en tenslotte de zuidbeuk en de zuidkant van de zuidelijke transeptarm (afb. 2). Hoewel enig voorbehoud noodzakelijk is, omdat de opgravingsresultaten nog volop in bewerking zijn, kan de vroeg-mid-

deleeuwse bouwgeschiedenis van de Sint-Servaas nu in grote lijnen gepresenteerd worden.²⁴ In de eerste plaats is het gelukt de originele *cella memoriae* van de heilige te vinden. Bovendien werden drie voorgangers van de huidige kerk ontdekt. De oudste daarvan kan geïdentificeerd worden met het door Gregorius van Tours genoemde *templum magnum*, de jongste met de verdwenen delen van de in 1039 in het bijzijn van de Rooms-Duitse keizer Hendrik III gewijde kerk (waarvan het schip nog overeind staat!). Een en ander betekent dat we voor de eerste keer kunnen beschikken over archeologische bewijzen voor de voor- en vroegromaanse bebouwing ter plaatse (afb. 3).

Afb. 2. Plattegrond van de St.-Servaaskerk met aanduiding van de archeologisch onderzochte stukken van de bodem. Behalve de graafputten van de campagne 1985/89 (1-38), zijn ook de opgravingen van 1981 en 1953/54 aangegeven (tek. G. Veldman).

Afb. 3. Plattegrond van de St.-Servaaskerk, waarop alle muren, fundamenteën en grondsporen van de bouwperiodes I-IV zijn ingetekend (tek. G. Veldman).

Legenda bij de arceringen:

- 1 = periode I
- 2 = periode II/IIIa (deels uitgebroken funderingen)
- 3 = periode II/IIIa (opgaand muurwerk)
- 4 = periode III/IIIa (deels uitgebroken funderingen)
- 5 = periode III/IIIa (opgaand muurwerk)
- 6 = periode IV (nieuw gevonden funderingen)
- 7 = delen van de huidige kerk die voor wat betreft hun fundamenteën en grote delen van het opgaande muurwerk tot de oudste fase van periode IV (= IVa) gerekend worden.

Het grafkruis van Humbertus

De schriftelijke gegevens zijn tijdens het onderzoek eveneens aangevuld, en wel door de verrassende vondst van een groot, loden grafkruis in de stenen sarcofaag van proost Humbertus († 2 mei 1086) (afb. 5). Hoewel van deze proost reeds bekend was dat hij actief was geweest als bouwheer, leverde het 40 cm hoge en 37 cm brede kruis met twintig regels tekst veel nieuwe en onbekende informatie op over hem en over zijn bouwinitiatieven. Samen met de archeologische gegevens kan het kruis als uitgangspunt dienen voor een heroverweging van de vroegste ontwikkelingsfase van het 11de-eeuwse kerkgebouw.²⁵

De tekst luidt in vertaling:

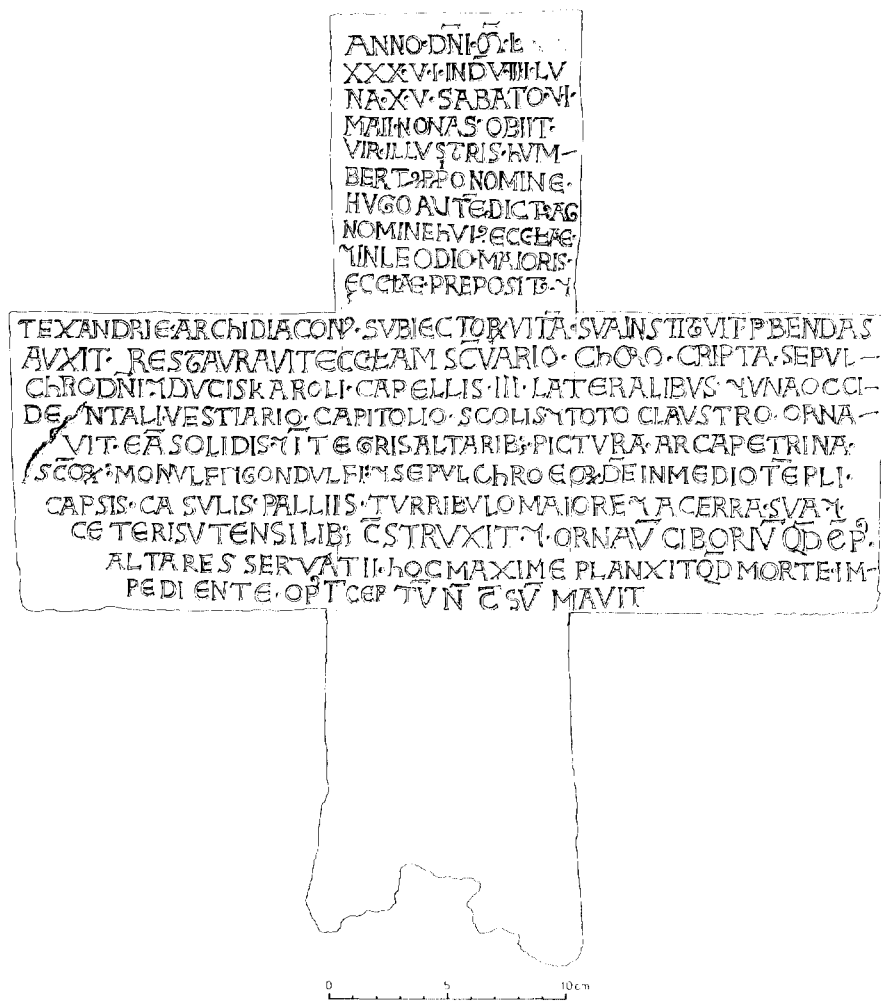
In het jaar Onzes Heren 1086, het negende van de indictie, is op de vijftiende dag na volle maan, op zaterdag, de zesde dag voor de nonae van mei, overleden een aanzienlijk man, Humbertus, zoals hij eigenlijk heet, maar ook gekend onder zijn bijnaam Hugo, proost van deze kerk en van de kathedraal in Luik, en aartsdiaken van Texandrië.

Door zijn levenswijze heeft hij zijn broeders onderricht. Hij heeft hun prebenden vergroot.

De kerk heeft hij vernieuwd voor wat betreft het koor, de krypte, het graf van de heer en hertog Karel²⁶, de drie kapellen, die aan weerszijden (van het schip) en de ene kapel aan de westkant, de kleedruimte, de kapittelzaal, de kloosterschool en de gehele kruisgang.

Hij heeft de kerk versierd met nieuwe vaste altaren, met schilderwerk, met een stenen kenootaf voor de heilige Monulfus en Gondulfus en met hun graf in het midden van de kerk.

Hij heeft de kerk uitgerust met reliekhouders, kazuifels en kleden, met het grote wierookvat en het bijbehorende wierookscheepje en met de overige liturgische voorwerpen. Hij heeft het baldakijn, dat boven het altaar van de heilige Servaas staat, laten bouwen en versieren. Het is met het grootste leedwezen dat hij het werk, waaraan hij was begonnen, wegens zijn verscheiden niet heeft kunnen afmaken (afb. 4).

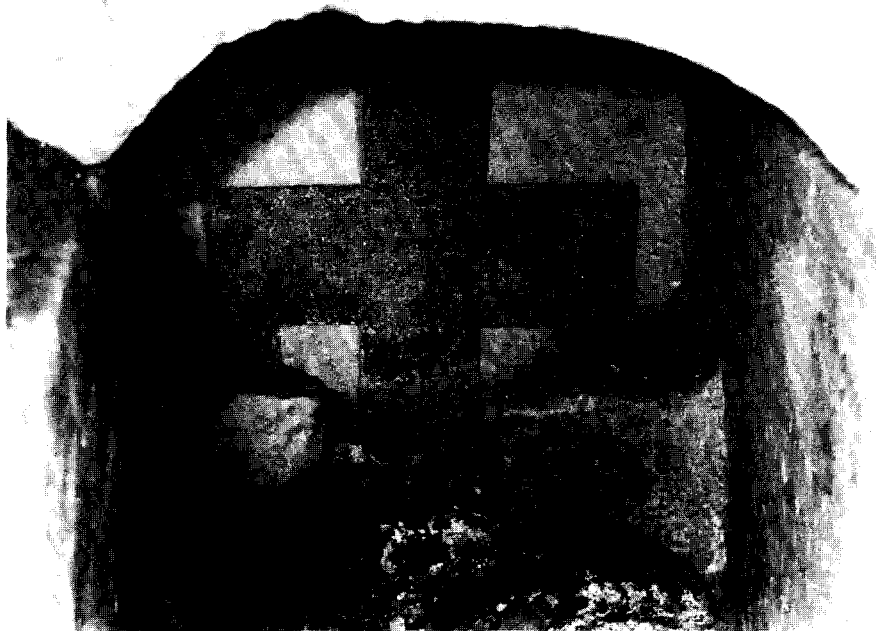

Afb. 4. Lijntekening van het grafkruis van Humbertus met de tekst; schaal 1 : 3 (tek. G. Veldman).

Transcriptie van de tekst:

ANNO.D(OMI)NI.M.L.
XXX.V.I.IND(ICTIONE)V.III.LV
NA.X.V.SABATO.V.I.
MAII.NONAS.OBIIT.
VIR.IVVSTRIS.HVM-
BERT(VS)P(RO)P(RI)O.NOMINE.
HVGO.AVTE(M).DICT(VS).AG
NOMINE.HVI(VS)ECCL(ESI)AE.
(ET)IN.LEODIO.MAIORIS.
ECCL(ESI)AE.PREPOSIT(VS).(ET)

TEXANDRIE.ARCHIDIACON(VS).SVBIECTOR(VM)VITA(M).SVA.INSTITVIT.P(RE)BENDAS
AVXIT.RESTAVRAVIT.ECCL(ESI)AM.S(AN)C(T)VARIO.CHORO.CRIPTA.SEPVL-
CHRO.D(OMI)NI.(ET)DVCIS.KAROLI.CAPELLIS.III.LATERALIBVS.(ET)VNA.OCCI-
DE.NTALI.VESTIARIO.CAPITOLIO.SCOLIS.(ET)TOTO.CLAVSTRO.ORN-
VIT.EA(M).SOLIDIS.(ET)I(N)TEGRIS.ALTARIB(VS).PICTVRA.ARCA.PETRINA.
S(AN)C(T)OR(VM):MONVLFI.(ET)GONDVLFI.(ET)SEPVLCHRO.EOR(VN)DE(M)IN.MEDIO.TE(M)PLI.
CAPSIS.CASVLIS.PALLIIS.TVRRIBVLO.MAIORE.(ET)ACERRA.SVA.(ET).
CETERIS.VTENSILIB(VS)C(ON)STRVXIT.(ET).ORNAV(IT)CIBORIV(M)Q(VO)D.E(ST)P(OST).
ALTARE.S(ANCTI)SERVATII.HOC.MAXIME.PLANXIT.Q(VO)D.MORTE.IM-
PEDIENTE.OP(VS)I(N)CEPTV(M)N(ON)C(ON)SV(M)MAVIT

Afb. 5. In de stenen tombe van proost Humbertus († 2 mei 1086) stond achter het hoofd van de overledene een loden grafkruis met unieke gegevens over de gestorvene en over de verbouwingen van de kerk; opname direct na de vondst op donderdag 16 juni 1988 (foto Widdershoven Maastricht).

Nieuwe bouwperiodisering van de Sint-Servaaskerk

Periode I: Cella Memoriae (afb. 6).

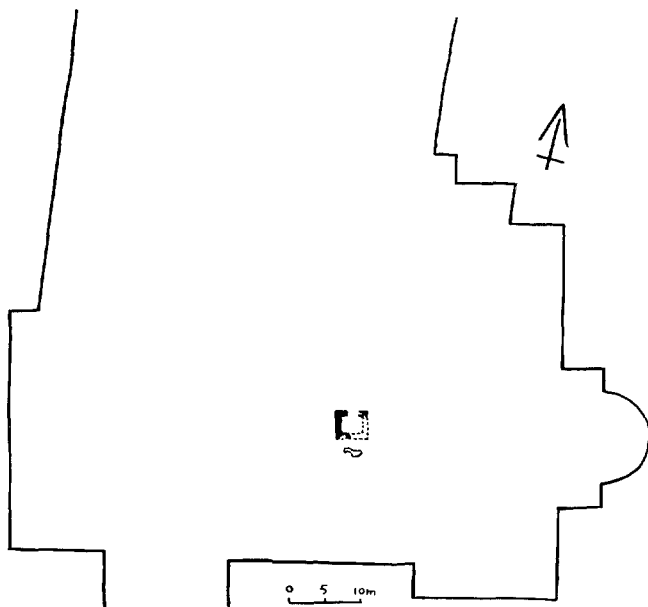
Onder het noordwestelijke deel van de zogeheten *Confessio*, die minder oud is dan men dacht en uit het begin van de 11de eeuw blijkt te dateren (zie periode IV), en voor een deel erdoor verstoord, is op een diepte van 1.80 m onder de vloer van de huidige kerk een bijna vierkante grafbouw van steen met een omtrek van 4.30 x 3.90 m ontdekt. De ingang bevond zich aan zijn noordzijde (afb. 7). Op een fundament van vuursteen en mortel zijn resten bewaard van

0.50-0.60 m brede muren van gefatsoeneerde blokjes breuksteen (kolenzandsteen). De ligging van het monument was aan de zuidrand van een laat-Romeins grafveld uit de 4de en 5de eeuw, op een afstand van 100 m van de Romeinse weg naar Tongeren. In de buurt van de Servaaskerk zijn geen vergelijkbare laat-antieke grafmonumenten blootgelegd. In de zuidwestmuur werden sporen aangetroffen van een uit de 6de of 7de eeuw daterende, gemetselde grafkelder. Aan de zuidzijde van het gebouwtje is, eveneens gedeeltelijk verstoord door de *Confessio*, een fragment van de bodem van een laat-antiekwatervassin aangetroffen (afb. 10). Het is als zodanig te her-

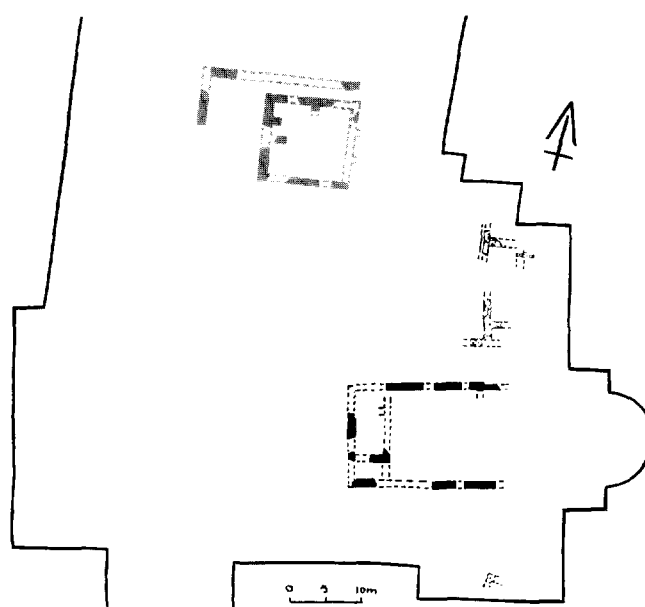

Afb. 7. De 11de-eeuwse *Confessio* (links) is gedeeltelijk over de authentieke grafkapel van periode I – de twee evenwijdige muurtjes in het midden van de opname – heengebouwd (foto Gem. Maastricht).

Afb. 6. Contourtekening van de St.-Servaaskerk met de ligging van de laat-antieke *cella memoriae* [periode I].

Afb. 8. Contourtekening van de St.-Servaaskerk met de ligging van de eerste kerk [periode II/IIa], te identificeren met het templum magnum van bisschop Monulfus uit de tweede helft van de 6de eeuw. Aan de noordkant zijn muren van bijgebouwen aangetroffen. De constructie linksboven – in de Pandhof – is nog niet voldoende verklaard. Ook is niet duidelijk of die muren wel tot periode II gerekend moeten worden.

kennen aan de vloer van roodgekleurde beton met dakpangruis (*opus signinum*) en de verdikte randen langs zij.

*'Servatius is der erste durch Quellen belegte Bischof von Tongern und damit der gesamten Niederlande [und Belgien]. Unter seinen Vorgängern, wie sie von den Bischofslisten geboten werden, ist nur Materius bekannt; ob er aber wirklich in Tongern Bischof war, ist umstritten.'*²⁷

De vierkante plattegrond kan vanwege zijn ligging en de liturgische traditie van de plek moeilijk anders begrepen worden dan als de restanten van de authentieke grafkapel van Servatius. De *piscina* aan de zuidkant van dit *oratorium* zou geïnterpreteerd kunnen worden als een doopbekken *ad patrem diocesaesae*, bij het graf van de 'oerbisschop' van de streek. Twee munten uit de laatste decennia van de 4de eeuw, waarbij één van Theodosius I (379-395), die op de vloer van het bassin werden gevonden, geven een aanknopingspunt voor de tijd waarin het complex in gebruik was. Het grafmonument is op zijn laatst in de 7de eeuw gesloopt, toen het kerkgebouw van periode II met een westelijke aanbouw werd uitgebreid [periode IIa].

Periode II: 'magnum templum' (afb. 8)

Direct achter de buitenwanden van de vieringskrypte van de huidige kerk zijn delen van de fundamente van de noord-, west- en zuidmuren van het vroegste kerkgebouw vrijgelegd. Het gebouw was 15 meter breed. Hoe ver de noordmuur en de zuidmuur naar het oosten doorliepen is onbekend, evenals de plattegrond van het oostkoor. De noordmuur schijnt op een afstand van 14 m van de westgevel een rechte hoek te maken, waaruit voor het westelijke deel van het gebouw een bijna vierkante plattegrond kan worden afgeleid. Het vloerniveau van de kerk kon niet worden vastgesteld. Aan de noordkant van het gebouw – onder de noordelijke transeptarm en de aansluitende Schatkamer – zijn delen van vermoedelijke dienst-

Afb. 9. De zuidwesthoek van de *cella memoriae* (muur 40) van periode I wordt doorsneden door de westmuur (39) van het westkoor van het *templum magnum* [periode IIa] (foto Gem. Maastricht).

Afb. 10. Ten zuiden van de laat-antieke grafkapel werd net buiten de zuidmuur van de *Confessio* uit periode IV een fragment aangetroffen van een roodkleurige vloer van een waterbekken uit periode I. Vooraan is duidelijk de halve ronding te zien, waarin de onderste van een aantal stenen treden, die in het bassin leidden, gelegen heeft (foto Gem. Maastricht).

of kloostergebouwen uit dezelfde periode opgegraven.

De funderingen van 0.60-0.70 m breedte bestaan voor het merendeel uit stapelwerk, maar er is ook kistwerk (vuursteen, maaskeien, breuksteen en dakpanfragmenten; zandige, grijze mortel). Begravingen zonder bijgaven onder de muren en een tegelgraf geven aan dat de gebouwen na de 5de eeuw gedateerd moeten worden. Talrijke graven met bijgaven in de onmiddellijke omgeving van het kerkgebouw behoren tot de stratigrafische horizont van deze bouwperiode en dateren uit de 6de en 7de eeuw.

Op grond van de archeologische datering en vanwege zijn ligging kan de kerk geïdentificeerd worden met het door Gregorius van Tours genoemde '*magnum templum*', de door bisschop Monulfus in de tweede helft van de 6de eeuw gebouwde grafkerk voor Sint-Servaas.

Periode IIa: westelijke uitbreiding

Stukken fundament van een 5 m diepe, westelijke aanbouw kunnen door middel van een symmetrische reconstructie als een driedelig westkoor geïnterpreteerd worden, met een 6 m breed centraal deel en 3 m brede nevenruimten. Door deze uitbreiding werd de grafkapel van periode I opgenomen in de 6de-eeuwse kerk (afb. 9). De muren van de aanbouw zijn 0.95 m dik. Daarin is veel oud bouw materiaal gebruikt, waaronder bewerkte platen kolenkalksteen die afkomstig kunnen zijn van het doopbassin, dat er oorspronkelijk lag.

Een gesp uit het tweede kwart van de 7de eeuw, die onder de westelijke muur te voorschijn kwam, levert voor de datering van de verbouwing een *terminus post quem*.

Periode III: basilica (afb. 13)

Na de volledige afbraak van de bebouwing uit periode II en de ophoging en egalisering

van het terrein werd een drieschepig, basaal kerkgebouw neergezet, dat ten opzichte van zijn voorganger iets meer naar het westen lag. De kerk mat 38 x 19.70 m, had een ca. 9 m breed middenschip en 3 m brede zijbeuken. Aan de oostkant van de zijbeuken is aan weerszijden van het gebouw een rechthoekige nevenruimte of *augmentum* aangetroffen. Zij vormen samen echter geen dwarsschip. Hoe het koor er uitzag, is niet bekend. Maar een muur, die in de lengte-as van de noordbeuk naar het oosten loopt, en een daarbij aansluitend vloerfragment 2.60 m onder de huidige kerkvloer wijzen op een krypte-aanleg onder een rechthoekig (?) koor. In twee oorspronkelijke vloerniveaus in het oostelijke deel van het middenschip zijn sporen aangetroffen van drie opeenvolgende koorhekken. Precies hier, bij het begin van het *presbyterium*,

Afb. 11. Tussen de fundamente van de schiparcade van periode IV (rechts) en de *Confessio* (links) zat de kerkbodem van de basilica (uitgebroken fundering van de schiparcade zichtbaar op rechter helft van de foto) vol met kalkstenen sarcofagen uit de 8ste eeuw. Daarboven werd het reliëf met de 'Vlucht naar Egypte' gevonden (foto Gem. Maastricht).

wordt het in de schriftelijke bronnen genoemde Salvator-altaar vermoed.²⁸ De plek ligt exact boven het westkoor van de kerk uit de vorige periode, dat op het graf van Servaas werd opgetrokken. Aan de zuidwestkant van de kerk zijn muren en twee monoliete drempelstenen blootgelegd, die aangeven dat hier tegen de zuidbeuk een ingangsportaal heeft gestaan. Opgaad muurwerk is zelden gevonden, de fundamente bleken meestal te zijn uitgebroken en de funderingsleuven waren gevuld met de afgebikte mortel en het kapotgeslagen stucwerk van de kerkmuren. Tussen dit puin werden talrijke stukjes muurschilderingen met geometrische en figuratieve voorstellingen en met teksten aangetroffen, bovendien werden honderden glasscherven en een aantal loodstrips van de oorspronkelijke glas-in-lood beglazing gevonden. De breedte van de fundamente was gemiddeld 1.20 m. Wederom werd een toepassing van vuursteen en maaskeien geconsta-

Afb. 12. Kalkstenen reliëf dat gevonden is onder de beide mortelvloeren van de basilica vlakbij het koor. Links is het middendeel van de 'Vlucht naar Egypte' voorgesteld, rechts de 'Kindermoord'. Maten: h. 0.27; br. 0.91; d. 0.07 m. Datering: ca. 700-750 na Chr. (foto Gem. Maastricht).

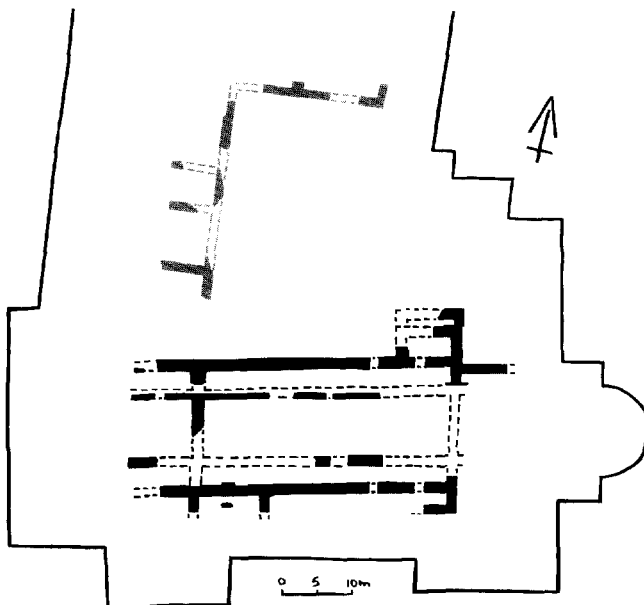
teerd, maar ook van kleine brokken lokale mergelsteen. De stenen waren gebonden met een harde, witte kalkmortel. Het opgaande muurwerk bleek uit kistwerk te bestaan, 1,00 m dik, en gemetseld in regelmatige lagen van bekapte blokjes kolenzandsteen. De twee teruggevonden kerkvloeren, waarvan de jongste praktisch intact was, liggen op een diepte van 0,60 m, respectievelijk 0,70 m onder de moderne tegelvloer. Geen van beide behoort bij de oudste bouw fase van het gebouw. Lemen vloeren gingen eraan vooraf. Deze twee zijn echter uitgevoerd in 'Romeinse' beton, roodgekleurd door het vele dakpangruis, en uitgesmeerd over een vlijlaag van schuin omhoog geplaatste breukstenen. Onder de oudste mortelvloer werd vlakbij

het begin van het *presbyterium* een in drie stukken gebroken plaat kalksteen met zeer vlak reliëf gevonden (afb. 11). Mogelijk is het afkomstig van een van de oudste koorhekken van de *basilica*. De plaat is 0,27 m hoog, 0,91 m breed en 0,07 m dik. Het linker deel toont de middenpartij van de 'Vlucht naar Egypte': Maria en het kind Jezus zittend op een naar links (!) gaande ezel; het rechter deel stelt de 'Kindermoord van Herodes' voor: links is een soldaat bezig met opgeheven zwaard een baby die hij aan een been ondersteboven houdt om het leven te brengen, vóór de troon van Herodes (rechts) (afb. 12). Het reliëf lag in de grondaanvulling boven een aantal kalkstenen sarcophagen die zo goed als zeker in de vroegste gebruiksfase van de *basilica* van periode III in

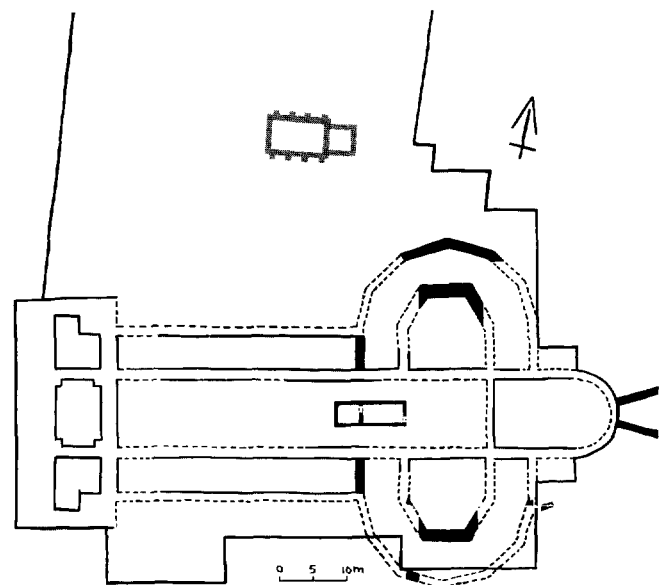
de (lemen) vloer van de kerk zijn ingegraven. Denkbaar is dat bij die inhumaties (delen van) koorhekken zijn verwijderd en stukken ervan in de grond terecht zijn gekomen. De beide 'jonge' mortelvloeren, waaronder de plaat gevonden werd, plaatsen dat gebeuren globaal vóór het begin van de 9de eeuw. Vanwege de zeldzaamheid van figuratieve sculptuur in de vroege middeleeuwen is een datering van het reliëf op stilistische gronden alleen vrij moeilijk. De vondstomstandigheden lijken een stilistisch-iconografische datering omstreeks het midden van de 8ste eeuw echter te bevestigen.²⁹

Midden in de kerk, op de hoofdas van het gebouw – *in medio templi* –, werd de grafplaats van de heilige Monulfus en Gondul-

Afb. 13. Contourtekening van de St.-Servaaskerk met de ligging van de basilica van periode III. De vorm van het koor is niet bekend. Latere uitbreidingen aan de westkant en bij het noordelijke augmentum. In de Panduin zijn sporen van de eerste, afwijkend [vergelijk de eerste bebouwing; zie afb. 8] georiënteerde kloosterhof te herkennen.

Afb. 14. Contourtekening van de St.-Servaaskerk met de situering van de pelgrimskerk van periode IVa met de polygonaal gesloten transeptarmen. De opgegraven delen zijn in zwart weergegeven, de doorgetrokken lijnen geven muurwerk aan waarvan de originele fundamenten bewaard zijn. In de Panduin is een kleine grafkapel, die bij deze periode hoort, teruggevonden.

fus, de 6de-eeuwse stichters van het *templum magnum* opgegraven (afb. 16). Daarbij werden in de jongste vloer van de *basilica* sporen gevonden van een bijbehorend altaarpostament. Het graf en het altaar liggen een tiental meters ten westen van de grafkapel van Servaas en de door hen gestichte kerk.

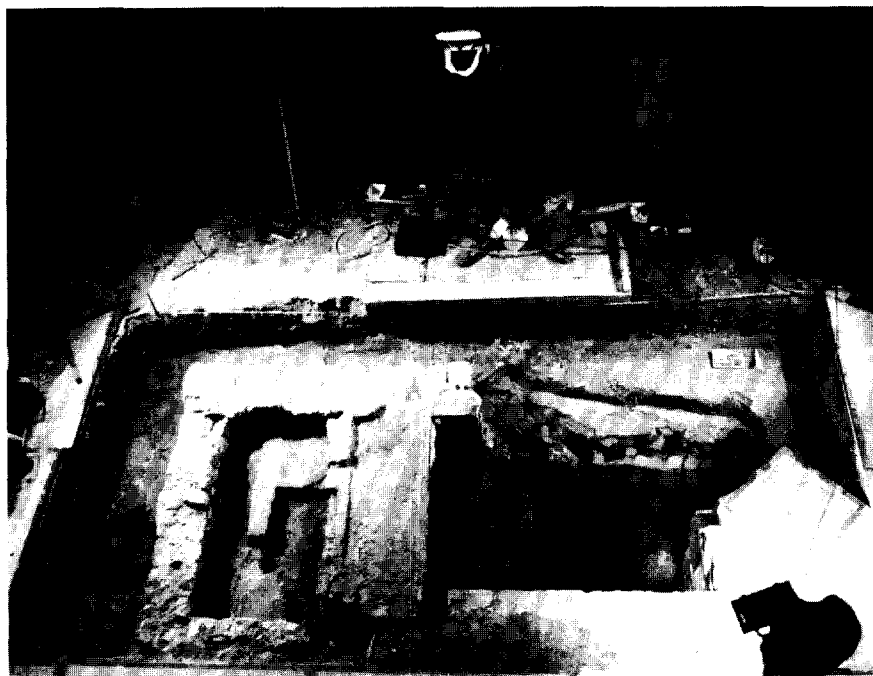
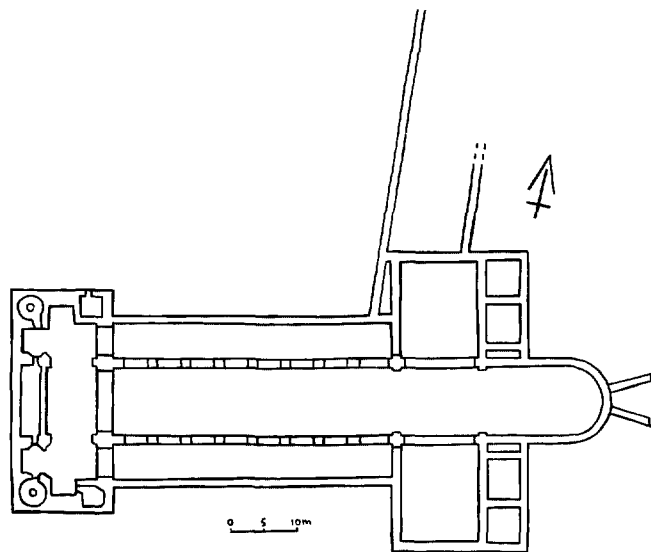
De aanleg (of renovatie) van het heiligengraf dateert pas uit de laatste gebruiksfase van periode III.³⁰ De dispositie werd naderhand door proost Humbertus in de 11de-eeuwse kerk praktisch op dezelfde plaats hersteld en voorzien van een stenen kist, die geen bodem had en uitgerust was met kijkgaten rondom, de 'arca petrina' die op het kruis van Humbertus vermeld staat. Deze bleef tot 1628 in functie, werd toen ter plaatse in de kerkvloer ingelaten, en werd in 1890 weer teruggevonden.³¹ De opmerkelijke kenotaaf staat nu opgesteld in het *lapidarium* dat in de oostkrypte wordt ingericht (afb. 19).

Talrijke graven uit de 6de en de 7de eeuw, die door muren van periode III doorsneden worden, en de datering van de westelijke aanbouw van het oudste kerkgebouw [periode IIa] in de loop van de 7de eeuw dienen als een *terminus post quem* voor de stichting van de *basilica*.

Bovendien heeft een bouwniveau bij de noordoosthoek van het gebouw aardewerscherven opgeleverd uit het begin van de 8ste eeuw.

Tenslotte zou het reliëf met de 'Vlucht naar Egypte' een argument kunnen zijn om het ontstaan van de *basilica* niet later dan het midden van de 8ste eeuw te plaatsen.

Afb. 15. Plattegrond van de St.-Servaaskerk met de door Humbertus vernieuwde oostpartij, maar nog zonder de annexkapellen van het nieuwe transept.

Afb. 16. In het midden van de kerk kwamen verschillende, opeenvolgende disposities van het graf van Monulfus en Gondulfus te voorschijn. Rechts de ruitvormige steen die hun graf markeerde in de kerkvloer tot 1985, links ervan – in de graafput – een Merovingisch dubbelgraf, en nog verder naar links resten van altaardisposities in periode IV (het mergelstenen fundament), en in periode III (de vloer daaronder) (foto Gem. Maastricht).

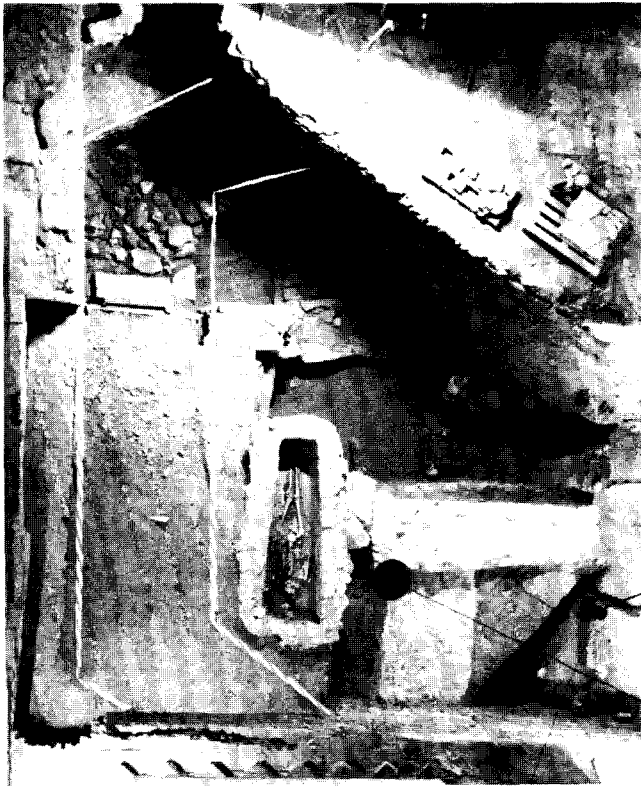
Periode IIIa: verbouwingen en uitbreidingen van de basilica

Na afbraak van de westgevel is de driescheppige kerk tenminste 10 m verlengd in westelijke richting. Bij het *augmentum* aan de noordoosthoek is eveneens een uitbreiding

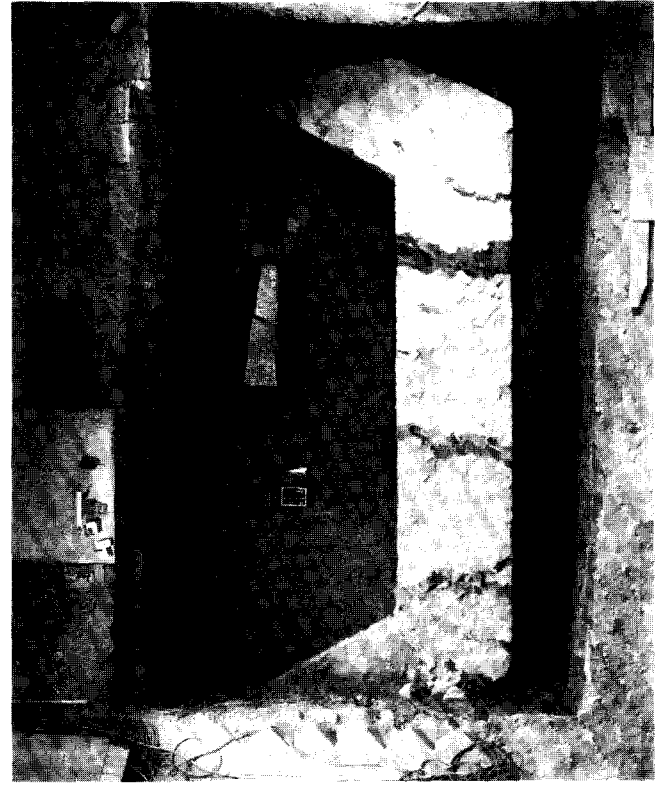
te constateren. Waarschijnlijk moet een dunne mortelvloer, die aan de westkant van het gebouw overal over de twee vloeren heenloopt, met deze verbouwingsfase in verband worden gebracht. Het ziet ernaar uit dat de bouwactiviteiten van deze fase niet vóór de 10de eeuw hebben plaatsgevonden.

Periode IV: pijlerbasilica met polygonaal gesloten transeptarmen (afb. 14).

Evenals in de 8ste eeuw was gebeurd vóór de bouw van de *basilica* is deze ten behoeve van de nieuwbouw van periode IV volledig gesloopt en zijn zelfs de fundamenten grotendeels uitgebroken. Het kloosterterrein werd opnieuw opgehoogd en geëgaliseerd. De eerder tot een centraalgebouw gerekende muurwerken onder de Schatzkamer (opgraving 1981) en onder het huidige noordtransept (1986) zijn inmiddels geïdentificeerd als de noordelijke delen van een dwarspand met polygonale uiteinden en omgangen van de kerk uit periode IV³² (afb. 17 en 18). Er is geen twijfel meer mogelijk, dat dit dwarspand bij de oudste kern van het huidige gebouw heeft behoord, d.w.z. bij het middenschip (met zijn originele pijlers!) en de zijbeuken. Tot hetzelfde gebouw moeten ook het grondplan van het oostkoor met de gehele oostkrypte en de twee in 1969/70 ontdekte steunberen aan de oostkant van de *apsis*³³ gerekend worden, evenals de *Confessio* met haar voorruimte (die door middel van een *fenestella* van bovenuit toegankelijk was), en de benedenbouw van het westwerk met een westkoor. De oostkrypte was zowel toegankelijk vanuit de oostzijde

Afb. 17. Gezicht vanuit het gewelf van de noordelijke transeptarm op de graafputten 1-4. Links – de noordkant – tekent zich de funderingsleuf van het polygonale transept van periode IVa af (foto Gem. Maastricht).

Afb. 18. Gezicht vanuit het gewelf van de zuidelijke transeptarm op graafputten 32-33. Het veelhoekige fundament van het zuidelijke dwarspand is hier veel beter bewaard (foto Gem. Maastricht).

van de omgangen van de beide transeptarmen als vanuit het midden van het *presbyterium*.

De funderingsleuven zijn loodrecht ingegraven en de fundamenteën zijn in kistwerk uitgevoerd. Er is een overwegend gebruik van plaatvormige breukstenen en oud bouw materiaal van periode III vastgesteld. De harde en taaie kalkmortel is okerkleurig. De fundamenteën variëren in dikte van 1.45-1.60 m voor de pijlerarcaden van het middenschip en het dwarspand, en van 1.00-1.25 m voor de buitenmuren van de zijbeuken en de omgangen van het transept. Hoogstwaarschijnlijk kan de bekende wijdingsdatum van 1039 met dit gebouw in verbinding gebracht worden.³⁴ Het begin van de bouwcampagne zou zelfs nog in de 10de eeuw kunnen liggen. Op stilistische gronden werd de benedenbouw van het westwerk rond 1020 (Ottoons) gedateerd en het middenschip eveneens in het begin van de 11de eeuw.³⁵ Dit gebouw heeft proost Humbertus reeds na enige decennia opnieuw onder handen genomen [periode IVa].

Periode IVa: verbouwingen door proost Humbertus (afb. 15)

Volgens de uitvoerige tekst op zijn grafkruis heeft Humbertus, wiens bijnaam Hugo was, en die proost van de Sint-Servaas is geweest van 1051 tot 2 mei 1086 (afb. 20 en 21), het initiatief genomen voor grote verbouwingen aan de oostpartij van de kerk,

voor veranderingen en nieuwbouw aan het westwerk en rondom de kloosterhof. Aan hem kunnen toegeschreven worden: het oostkoor (maar zonder de bestaande *apsis* met de dwerggalerij en de flankerende torens), het rechthoekige dwarspand (in aller eerste opzet zonder de annexkapellen – o.a. de Schatkamer – ten noorden en ten zuiden), de viering met de nieuwe krypte eronder en een toegang tot de *Confessio* en het nu overwelfde graf van hertog Karel, het westwerk boven de tweede etage en een aanpassing van de indeling van het westwerk.

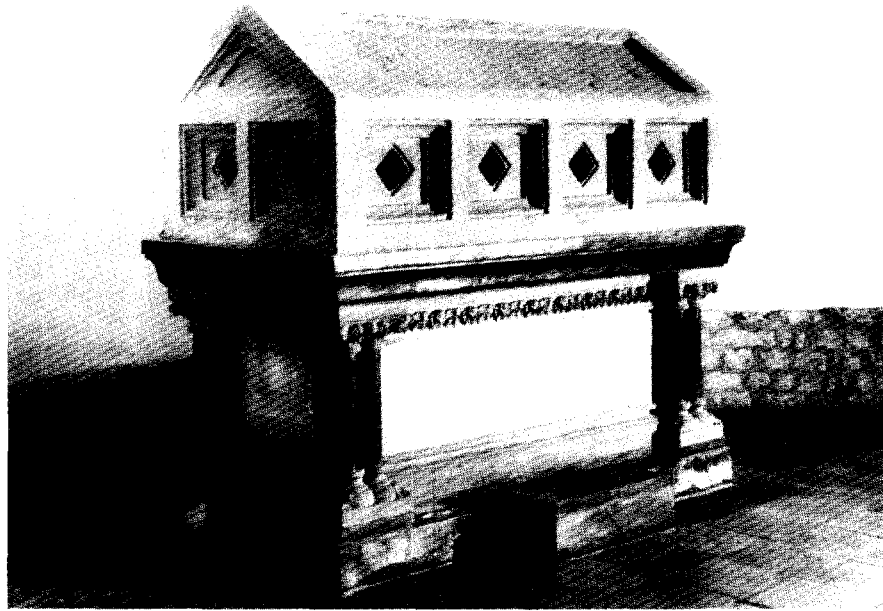
De beëindiging van de door hem begonnen werkzaamheden en een aantal nieuwe initiatieven uit de 12de eeuw (*apsis* en koortorens, westbouw, zuidwestportaal) kunnen aan een periode IVb toegedeeld worden, waarin de in het begin van de 11de eeuw begonnen kerk eindelijk voltooid wordt. In de 15de eeuw krijgt de kerk een stenen gewelf in gotische stijl, langs beide zijbeuken een reeks zijkapellen en rondom de kloosterhof een nieuwe kruisgang [periode IVc].³⁶

Noten

- 1 Dit verslag verscheen eerder in de Duitse taal en met afwijkende illustrering onder de titel 'Die Maastrichter Servatiuskirche im Frühmittelalter, Ein Vorbericht über die jüngsten Grabungen des Städtischen Amtes für Bodendenkmalpflege Maastricht', *Kunstchronik* 43, 1990 541-553. Mijn dank voor aanwijzingen en correcties bij de totstandkoming van het originele artikel gaat uit naar Dr. P. Diemer, Dr. M. Exner en Dr. R. Kroos (München). Bij de weergave van de Latijnse bronnen in het Nederlands is mede gebruik gemaakt van: H. van Ommen & R. Hackeng, Bronnenboek van Maastricht, *Publications de la Soc. Hist. Arch. Limbourg*, 127, 1991, in voorbereiding.
- 2 *De gloria confessorum*, 71 (MGH SS rer. Mer. I, 2 [Ed. B. Krusch (1885) 790]).
- 3 H. Brennecke, Servatius von Tongern. Ein gallischer Bischof im arianischen Streit, in: C. de Dijn (red.), *Sint Servatius, bisschop van Tongeren-Maastricht. Het vroegste Christendom in het Maasland*. Handelingen van het colloquium te Alden Biesen (Bilzen), Tongeren en Maastricht 1984. Kunst en Oudheden in Limburg 29 (Borgloon-Rijkel 1986), 18.
- 4 Zie noot 2. Vertaling: *Want met zeer grote inspanning en ijver van de gelovigen bouwden zij uit gefatsoeneerde houten delen een bidkapel . . . Toen dan de tijd verstreek heeft bisschop Monulfus, in deze stad aankomend, tot eer van hem [= Servatius] een grote kerk ontworpen, en hij heeft die gebouwd en versierd.*
- 5 Zie noot 2. Vertaling: *En [in deze kerk] zijn de stoffelijke resten [van Servatius] nu door zijn grote verdiensten werkzaam, nadat zij met veel zorg en verering daarheen zijn overgebracht.*
- 6 (Ed. F. Lohier-J. Laporte, Rouen/Parijs. 1936.

Afb. 19. Oude opstelling van de kenotaaf van Monulfus en Gondulfus in de apsis van het priesterkoor. Het neogotische fantasiepostament is ook bij de nieuwe opstelling in de oostkrypte weer toegepast (foto Gem. Archief Maastricht).

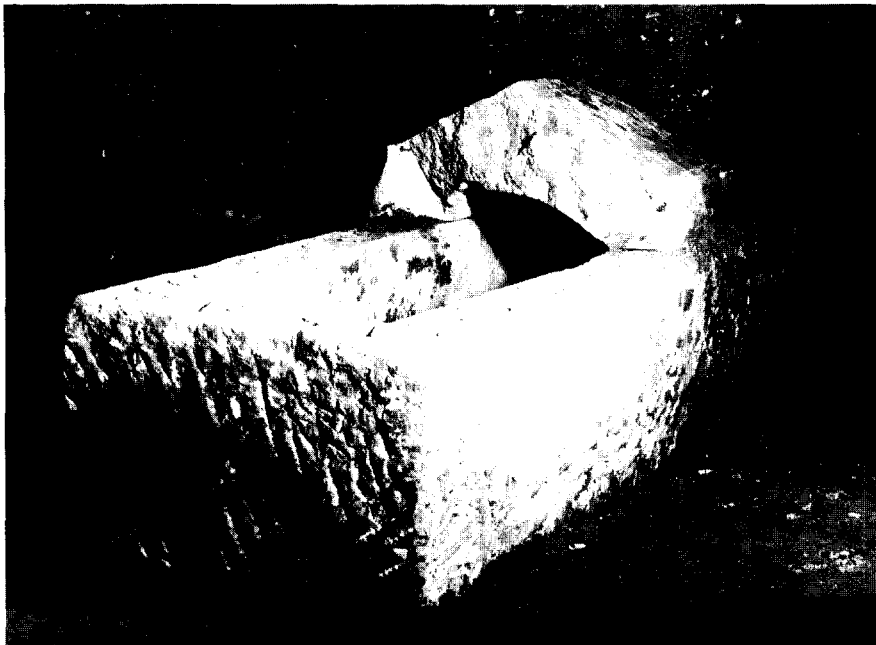
- 24).- J. Deeters, *Servatiusstift und Stadt Maastricht. Untersuchungen zu Entstehung und Verfassung*, Bonn, 1970, 27 e.v.- M. Werner, *Der lütticher Raum in frühkarolingischer Zeit. Untersuchungen zur Geschichte einer karolingischen Stammlandschaft*, Göttingen, 1980, 188, 249, 322.
- 7 Deeters, a.w. (noot 6), 24-25; R. Kroos, *Der Schrein des heiligen Servatius in Maastricht*, München, 1985, 12 e.v., 32 e.v., 42, 302 e.v.; Werner, a.w. (noot 6), 248 e.v.
- 8 MGH SS XII, c. 5-12 [Ed. R. Köpke, Hannover, 1856, 94-96].- R. Kroos, a.w. (noot 7), 33 e.v.
- 9 Vertaling: [die] de kerk zelf, waarin hij [= Servatius] herbegraven was, passend met nieuwe muren en daken heeft hersteld, want het gebouw was immers door zijn ouderdom in te slechte staat. Boven [het graf van] de allerheiligste bisschop [= Servatius] heeft hij een nieuw monument opgericht, dat hij versierde met goud en met de kostbaarste edelstenen, zodat het voor de bezoekers schitterde als de zon.
- 10 Deeters, a.w. (noot 6), 27.
- 11 Deeters, a.w. (noot 6), 29 e.v.
- 12 Deeters, a.w. (noot 6), 35 e.v.; Kroos, a.w. (noot 7), 44-45.- De stelling van C. Linsens (*Historische opstellen over Lotharingen en Maastricht in de Middeleeuwen*, Assen/Maastricht, 1985, 67-81, 161-162) dat in de Sint-Servaaskerk slechts een kenotaaf van Karel van Lotharingen aanwezig is geweest, is door de tekst op het grafkruis van Humbertus (zie elders in dit artikel) achterhaald.
- 13 *Gesta episcoporum Camaracensium*, III c. 56 (MGH SS 7, 487).
- 14 H.-E. Kubach & A. Verbeek, *Romanische Baukunst an Rhein und Maas. Katalog der vorromanischen und romanischen Denkmäler*, Berlin, 1976, Bd. II, 728 e.v.- T. Aalberts, L. Bos-

man, R. van Hees e.a., *Bijdragen tot de Bouwgeschiedenis van de St. Servaaskerk te Maastricht. Deel II, Het Schip*, *Publications de la Soc. Hist. Arch. Limbourg*, 116-117, 1980-1981, 214.- H.-E. Kubach & A. Verbeek, *Romanische Baukunst an Rhein und Maas. Architekturgeschichte und Kunstlandschaft*, Berlin, 1989, Bd. IV, 610 e.v.

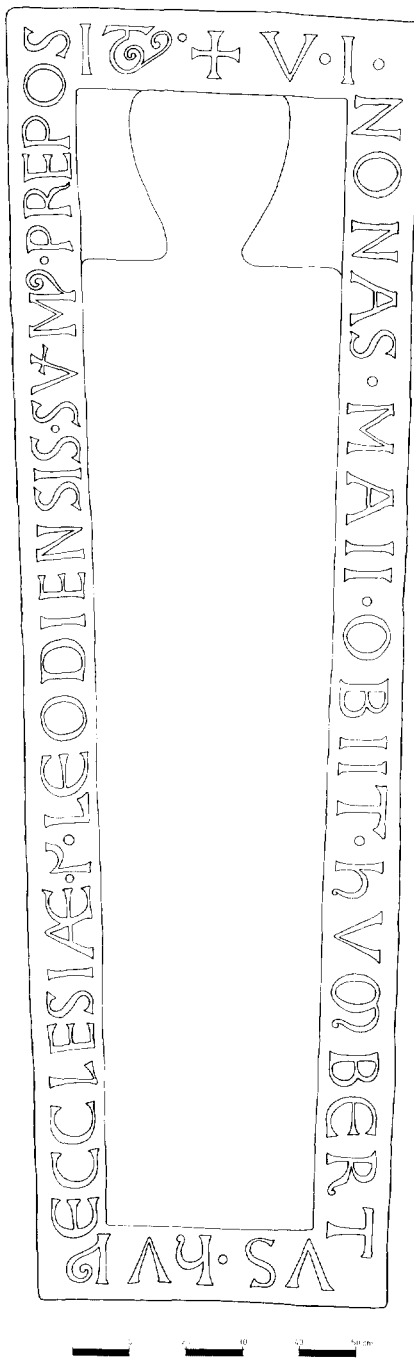
15 M. J. van Heylerhoff, Notice historique sur l'église primaire ci-devant collégiale de S. Servais à Maastricht, *Annuaire de la province de Limbourg*, Maastricht, 1828, 120 e.v.

16 P. J. H. Cuypers, De restauratie van de St. Servaaskerk te Maastricht, *Bull. van de Nederl. oudh. Bond*, 5, 1903-1904, 19 e.v., 119 e.v., 124 e.v.; 6, 1905, 76 e.v.- P. Schmeits, *La Basilique de St. Servais bâtie par St. Monulphe et ses constructions romanes*, Tongeren, z.j.

- 17 J. Kalf, Opgravingen in de St. Servaaskerk te Maastricht, *Bull. van de Nederl. oudh. Bond*, 1916, 17-44.
- 18 W. Goossens, Een Frankische grafvondst in de St.-Servaaskerk te Maastricht, *Oudh. Meded. Leiden*, 1, 1920, 64-65.
- 19 P. Glazema en J. Ypey, *Merovingische ambachtskunst*, Baarn, z.j. (1956).- W. J. H. Verwers, Het grafveld in de Pandhof van de Sint-Servaas te Maastricht. Een voorlopig verslag, *Munsters in de Maasgouw [Feestbundel A. J. Munsters]*, Maastricht, 1986, 56-71.- G. C. Soeters, *Het grafveld in de Pandhof van de St. Servaaskerk te Maastricht*, Maastricht [doctoraalscriptie Univ. van Amsterdam], 1989.- G. C. Soeters, *Gebouwen in de Pandhof van de St. Servaaskerk te Maastricht*, Maastricht [doctoraalscriptie Univ. Utrecht], 1989.
- 20 C. J. M. van der Veken, *St. Servaaskerk te Maastricht. Studierapport*, Maastricht, 1975. Naar aanleiding van dit rapport is een serie zeer kritische artikelen verschenen onder leiding van A. J. J. Mekking (Univ. Utrecht), onder de titel 'Bijdragen tot de Bouwgeschiedenis van de St. Servaaskerk te Maastricht' (*Publications de la Soc. Hist. Arch. Limbourg*, 115, 1979, 6-266; 116-117, 1980-1981, 96-253; 118, 1982, 86-247; 119, 1983, 59-196).
- 21 F. Oswald, *Vorromanische Kirchenbauten. Katalog der Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen*, München, 1966, 188-190.- Deeters, a.w. (noot 6), 24.- N. Borghuis, R. van Hees, B. van Hellenberg Hubar e.a., *Bijdragen tot de Bouwgeschiedenis enz.*, Deel I, de Oostpartij, *Publications de la Soc. Hist. Arch. Limbourg*, 115, 1979, 127.
- 22 Tussentijdse verslagen door T. Panhuysen, in: *De Sint Servaas, tweemaandelijks restauratiebulletin*, Maastricht, 1981-1991, 3, 5-7, 17, 181-182, 189, 200-201, 205-206, 216-217, 221-223, 239-240, 309-322, 383-386, 391-394.- Idem, Bericht van de Servaasopgraving in Maastricht, *Bull. van de Koninkl. Nederl.*

Afb. 20. De zandstenen grafkist van proost Humbertus tijdens de vrijlegging (foto Gem. Maastricht).

Afb. 21. Tekening van de inscriptie op de rand van de kist van Humbertus. De tekst begint bij het hoofdeinde: + V.I.NONAS.MAII. OBIIT. HVMBERTVS.HVI(VS) ECCLESIAE.(ET). LEODIENSIS.SV(M)M(VS). PREPOSIT(VS). – op de zesde dag voor de nonae van mei is overleden Humbertus, proost van deze kerk en hoogste proost van Luik. De tekst was alleen zichtbaar zolang Humbertus opgebaard lag en de kist nog open was, want na sluiting van de kist werd de tekst door de deksel aan het oog onttrokken (tek. G. Veldman).

- oudh. Bond, 86, 1987, 131-135.- Idem, in: H. Stoeper, Archeologische Kroniek van Limburg, *Publications de la Soc. Hist. Arch. Limbourg*, 123, 1987, 207-211; 124, 1988, 380-385; 126, 1990, in druk.
- 23 T. A. S. M. Panhuysen, 1981.MAKK.3. Een mijlpaal in het onderzoek van de Sint Servaas. *Campus Liber (Feestbundel H. H. E. Wouters)*, Maastricht, 1982, 21-55.- Idem, *Maastricht staat op zijn verleden*, Maastricht, 1984, 82-95.
- 24 T. Panhuysen, Bouwperiodisering van de voorlopers van de Sint-Servaaskerk. Voorlopige resultaten van de Servaasopgraving 1981-1989, *De Sint Servaas*, 49, 1990, 391-394.- Idem, a.w. (zie noot 1), passim.
- 25 T. Panhuysen, De ontdekking van het graf van Humbertus, *De Sint Servaas*, 39-40, 1988, 313-314.- Idem, Het grafkruis van Humbertus/Hugo (1086). Een unieke bron voor de geschiedenis van de Sint-Servaas, *De Sint Servaas*, 39-40, 1988, 315-318.- Idem, Grafmonumenten in Sint-Servaaskerk 2. De tombe van Humbertus, *De Sint Servaas*, 39-40, 1988, 318-319.- Idem, Humbertus, bouwheer van de Sint-Servaaskerk te Maastricht, overleden 2 mei 1086, *De Maasgouw*, 107, 1988, 159-163.- Idem, in: J. J. M. Timmers, *Maastricht, Kruispunt van culturen en talen in Europa*. Heerlen (DSM), 1990, 14-15.- Idem, a.w. (zie noot 1), 543-545.- A. J. J. Mekking, Een cruciale vondst?, *De Sint Servaas*, 41-42, 1988, 332-334.
- 26 Of moet hier gelezen worden: van de Heer [= *Servatius*] en van hertog Karel' (?).
- 27 Deeters, a.w. (noot 6), 23.
- 28 Einhard schrijft naar aanleiding van de uitstalling van de relieken van de H.H. Marcellinus en Petrus in 828 in Maastricht: ... *ad basilicam beati Servacii ... feretrum, quo sacri cineres advecti sunt, a dextris altaris iuxta cancellos collocatum est. ... altare sancti Salvatoris, quod in media ecclesia positum est. ...* Vertaling: ... in de kerk van de H. *Servatius* is de draagbaar, waarop de heilige stoffelijke resten zijn aangevoerd, aan de rechter kant van het altaar bij de koorhekken gezet, ... bij het altaar van de heilige *Verlosser*, dat in de as van de kerk staat ... (Verg. Kroos, a.w. [noot 7], 40 e.v.).
- 29 Vergelijk de eerdere detaillering van de schelpen op de kenotaaf van de H. Theodechildis in Jouarre, die omstreeks 700 gedateerd wordt (C. Heitz, *La France pré-romane*, Parijs, 1987, 97, 102-103), met de bladnerven van het boompje tussen de beide scènes op het Maastrichtse reliëf. Voorts kunnen de koorhekken of *cancelli* uit de St. Pierre-aux-Nonnains te Metz, die door Heitz (a.w., 48, 112-120) aan bisschop Chrodegang (750-760) worden toegeschreven, nog met het Maastrichtse reliëf vergeleken worden, hoewel de detaillering van verwante boomblaadjes daar minder verfijnd is.
- 30 Reeds op het einde van de 10de eeuw schrijft Heriger van Lobbes: ... [*Monulphus*] *sedemque in Traiecto pontificalem amodo esse constituit, ubi et corpus suum sepelire mandavit in medio ecclesiae. Ubi etiam beatus Gundulfus ... habet locum sepulturae. (Gesta episcoporum Tungrensium [MGH SS VII (ed. R. Köpke, 176)]). Vertaling: en [Monulfus] besloot dat de bisschopszetel voortaan in Maastricht zou zijn, waar hij ook zelf in het midden van de kerk begraven wilde worden. Waar ook de heilige *Gondulfus* ... zijn grafplaats heeft.*
- 31 A. J. A. Flament, Wedervinding van het grafmonument van de HH. *Monulphus* en *Gondulphus*, in de St. Servaaskerk te Maastricht, *Publications de la Soc. Hist. Arch. Limbourg*, 27, 1890, 187-224.- Goossens, a.w. (noot 18), 64-65.- Kroos a.w. (noot 7), 20, 31 e.v.
- 32 Panhuysen, 1981. MAKK.3 (zie noot 23), 21-55.- Idem, *Maastricht staat op zijn verleden*, Maastricht, 1984, 82-95.- M. Untermann, *Der Zentralbau im Mittelalter. Form-Funktion-Verbreitung*, Darmstadt, 1989, 23-24 afb. 13, 138.- Kubach & Verbeek IV, a.w. (noot 14), 610-612 afb. 600.
- 33 J. H. F. Bloemers, Archeologische kroniek van Limburg over de jaren 1969-1970, *Publications de la Soc. Hist. Arch.*, 107-108, 1971-1972, 52-54.
- 34 Vergelijk Kroos, a.w. (noot 7), 45 e.v.
- 35 J. J. M. Timmers, *De kunst van het Maasland*, Assen, 1971, 86-88.- Aalberts, Bosman, van Hees, a.w. (noot 14), 214.
- 36 Kubach & Verbeek II, a.w. (noot 14), 728 e.v.